

Աշոտ Մարկոսյան Էլյանորա Մաթևոսյան

ԲԱԺՆԵՏԻՐԱԿԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ներածություն

Համատարած պետական սեփականությունից անցումը ազատ շուկայական հարաբերությունների ՀՀ-ում իրականացվեց երեք համապետական ծրագրերի միջոցով՝ հողի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի մասնավորեցմամբ, բնակարանային ֆոնդի սեփականաշնորհմամբ, ինչպես նաև պետական գույքի մասնավորեցման ճանապարհով: Հատկապես վերջին ծրագիրը առանցքային դարձավ տնտեսությունում մասնավոր սեփականության իրավունքի լիարժեք գործածումն ապահովելու տեսանկյունից: Ընդ որում՝ պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման հիմնական ձև ընտրվեց դրանց բաժնետիրացումը, որի միջոցով հանրապետության միջին և խոշոր ձեռնարկությունների մեծ մասը վերակազմավորվեց բաժնետիրական ընկերությունների¹: Նման մոտեցումը ընդունվեց, որպեսզի հանրապետությունում տասնամյակներ շարունակ ստեղծված կապիտալը հիմնականում վերադարձվի ժողովրդին և այդ ճանապարհով ՀՀ-ում կառուցվի «ժողովրդական կապիտալիզմ»: Բավական է նշել, որ այդ ժամանակահատվածում (մինչև 2000 թ.) ՀՀ-ում ձևավորվեց ավելի քան 1 մլն 400 հազար սեփականատեր, որից 235 հազարը՝ հողի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի, շուրջ 480 հազարը՝ բնակարանային ֆոնդի սեփականաշնորհման արդյունքում, 80 հազարը՝ այգեգործական հողամասերի, 2 հազարը՝ մշակույթի գործիչների կողմից իրենց զբաղեցրած արվեստանոցների, 100 հազարը՝ «փոքր» օբյեկտների և ավելի քան 530 հազարը՝ միջին և խոշոր ձեռնարկությունների մասնավորեցման շնորհիվ: Ընդ որում՝ գյուղատնտեսական նշանակության հողամասերի և գյուղտեխնիկայի, ինչպես նաև բնակարանային ֆոնդի սեփականաշնորհումն իրականացվեց գրեթե անվճար (անհատույց), իսկ պետական գույքի մասնավորեցման ծրագրերին ողջ բնակչության մասնակցությունը ապահովելու նպատակով ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացու տրվեց սեփականաշնորհման սերտիֆիկատ: Ենթադրվում էր նաև, որ բաժնետիրացման մեխանիզմի օգնությամբ ՀՀ-ում կձևավարվի արժեթղթերի շուկա, որը և հնարավորություն կտա հանրապետությունում ձևավորել շուկայական կառուցվածք ունեցող տնտեսություն՝ արդյունավետ սեփականատերերի խավի ստեղծման ճանապարհով:

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս, մասնավորապես, Ա. Խ. Մարկոսյան, «Բաժնետիրացման մեխանիզմը և դրա բաղկացուցիչ մասերը (խորհուրդներ ապագա բաժնետերերին)», Եր., «Հակոբ Մեղապարտ» տպագրատուն., 1995, 80 էջ:

Պետք է նշել, որ մասնավորեցման ծրագրերի շրջանակներում իրականացված միջին և խոշոր պետական ձեռնարկությունների բաժնետիրացումը թույլ տվեց հանրապետությունում ստեղծել բաժնետերերի խոշոր բանակ, որը, սակայն, հետագա տարիների ընթացքում և՛ օբյեկտիվ, և՛ ավելի շատ սուբյեկտիվ պատճառներով չստացավ իր տրամաբանական զարգացումը, ինչի հետևանքով կապիտալի շուկան մինչ օրս գտնվում է թերզարգացած վիճակում:

Ուստի՝ ներկայումս ՀՀ-ում կապիտալի շուկայի զարգացման փորձերը պետք է հաշվի առնեն անցյալի դասերը այն իմաստով, որ դրանք կարող են օգտակար լինել ոլորտի բարեփոխումների իրականացման ճանապարհին:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ ՀՀ-ում շուկայական տնտեսության անցման գործընթացը բարդ էր և երկարատև, որն ուղեկցվեց նոր արտադրահարաբերությունների ստեղծմամբ (հների վերացման պայմաններում) կամ նոր պայմաններին ինչպես տնտեսվարողների, այնպես էլ կառավարչական որոշումներ ընդունողների հարմարեցմամբ: Այդպիսի հարաբերությունների կենսունակության ապահովման նպատակով անհրաժեշտ էր, նախ և առաջ, սեփականության իրավունքների օրենսդրորեն սահմանումը, փոխանցումը մասնավորին և այդպիսի փոխանցման ընթացքում իրավական նորմերի ապահովումը:

Մասնավորեցման (ապապետականացման) պետական ծրագրերը կարելի է ավարտել 1-3 տարվա ընթացքում, սակայն միջին և խոշոր ձեռնարկությունների հիման վրա ստեղծված բաժնետիրական ընկերությունների կառավարման սկզբունքները լիարժեք կյանքի կոչելու համար պահանջվում է անհամեմատ ավելի երկար ժամանակ: Դա պայմանավորված է զանգվածաբար ընկերություններ ստեղծելու հանգամանքով, որի արդյունում առաջին պլան է մղվում բաժնետիրական (կորպորատիվ) կառավարումը, այդպիսի կառավարման սկզբունքների յուրացումը և ապահովումը: Կառավարման այս ձևի հիմնարար սկզբունքները, որոնք հրատարակվել են ՏՀԶԿ կողմից դեռևս 1999 թ., համարվում են կորպորատիվ կառավարման միջազգային ուղենիշ: Սկզբունքները վերանայվեցին 2003-ին՝ հաշվի առնելով 1999 թվականից հետո տեղի ունեցած զարգացումները: ՏՀԶԿ անդամ երկրների կառավարությունները 2004 թ. ապրիլին համաձայնեցրեցին նոր սկզբունքները, որոնք կարգավորում են վեց հետևյալ ոլորտները. ա) արդյունավետ կորպորատիվ կառավարման միջավայրի ապահովումը, բ) բաժնետերերի իրավունքները, գ) հավասար վերաբերմունքը բաժնետերերի նկատմամբ, դ) շահառուների դերը կորպորատիվ կառավարման մեջ, ե) տեղեկատվության բացահայտումը և թափանցիկությունը, զ) բաժնետիրական ընկերության խորհրդի իրավասությունները¹:

Միջին և խոշոր ձեռնարկությունների մասնավորեցումը ՀՀ-ում

Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված սեփականության բարեփոխումների կարևորագույն ուղղությունը նախկին պետական ձեռնարկու-

¹ Տե՛ս նաև ՀՀ կառավարության 2010 թ. դեկտեմբերի 30-ի «Հայաստանի Հանրապետության կորպորատիվ կառավարման կանոնադրքին հավանություն տալու մասին» N 1769-Ա որոշումը:

թյունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների մասնավորեցումն էր, որը հաջորդեց առաջին երկու (գյուղատնտեսական նշանակության հողերի և բնակարանային ֆոնդի) մասնավորեցման գործընթացներին: Նշենք, որ «մեծ» մասնավորեցմանը նախորդած «արտոնություններից» կապիտալի շուկայի ստեղծման տեսանկյունից առավել զգալի էր 1010 խոշոր և միջին արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, շինանյութերի արտադրության, շինարարական, տրանսպորտային և այլ ոլորտների ձեռնարկությունների մասնակի անհատույց սեփականաշնորհումը դրանց աշխատավորական կոլեկտիվների անդամներին: Յուրաքանչյուր ընկերության բաժնետոմսերի 20%-ն անհատույց տրամադրվեց աշխատավորական կոլեկտիվի անդամ համարվող և բաժնետեր դառնալու ցանկություն հայտնած անձանց, որի արդյունքում ստեղծվեցին կանոնադրական կապիտալում 20:80 համամասնությամբ (20%-ը՝ մասնավոր, 80%-ը՝ պետական) «խառը» բաժնետիրական ընկերություններ: Նման քայլը հետապնդում էր հետևյալ նպատակները.

- բաժնետիրական կապիտալի ձևավորումը, «մինորիտար» բաժնետերերի ներգրավումը ընկերության կառավարմանը,
- սեփականատերերի (բաժնետերերի) լայն զանգվածի ստեղծումը (այս միջոցառման արդյունքում նախկին պետական ձեռնարկությունների 230 հազար աշխատակիցներ դարձան բաժնետերեր),
- ներդրումների ներգրավման հնարավորությունը «ներսից»՝ նոր սեփականատերերի միջոցների ընդգրկման ճանապարհով, որն իր հերթին խթան հանդիսացավ գործունեության արդյունավետության բարձրացման համար, քանի որ ընկերություններում ներդրումներն իրականացվելու էին իրենց իսկ գործունեության արդյունքում ստեղծված շահույթների հաշվին,
- խոշոր և միջին ընկերությունների ամբողջությամբ մասնավորեցման գործընթացի կազմակերպումը բաժնետոմսերի իրական (շուկայական) արժեքի ձևավորման պայմաններում:

Հետագայում մասնավորեցման երկրորդ փուլը (սկսած 1999 թվականից) բնութագրվեց ռազմավարական ներդրողների առավել լայն ներգրավմամբ և հենց մասնավորեցված օբյեկտներում ներդրումներ կատարելու հնարավորությունների ստեղծմամբ: Միևնույն ժամանակ մեծ նշանակություն տրվեց մասնավորեցվող ընկերություններում աշխատատեղերի պահպանմանը և նորերի ստեղծմանը, ինչպես նաև այնտեղ որոշակի սոցիալական ծրագրերի ու միջոցառումների իրականացմանը: Հիմնականում դա ապահովվում է պետությանը պատկանող բաժնետոմսերի փաթեթի մրցույթային վաճառքով, երբ բացի գնային պայմանից գնորդը պարտավորվում է բավարարել նաև այլ (հիմնականում սոցիալական) պայմաններին: Նշենք նաև, որ 1998-2003 թթ. օտարերկրյա ներդրումների առյուծի բաժինը ընկնում է այն ընկերություններին, որոնք մասնավորեցվել են մրցույթային եղանակով, իսկ համաձայն վաճառքի պայմանների՝ ներդրողները պետք է հետմասնավորեցման տարիներին (որպես կանոն,

մասնավորեցումից հետո 2-5 տարիների ընթացքում) ապահովելին մոտավորապես 370 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ներդրումներ¹:

Մասնավորեցման ծրագրերի հաջողությունը մեծապես կախված է նախորդ տարիների իրադարձություններից դասեր քաղելու ունակությունից, ձեռնարկված միջոցառումների իրականացման համար քաղաքական կամքի դրսևորումից, ինչպես նաև բոլոր շահագրգիռ կողմերի (ինչպես պետական կառավարման մարմինների, այնպես էլ մասնավոր անձանց) կողմից կազմակերպական բնույթի գործնական միջոցառումների մշակումից և իրականացումից:

Պետական սեփականության մասնավորեցման հետևանքով Հայաստանում ձևավորվեց մասնավոր հատված տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերում: Առաջին հերթին մասնավորեցվեցին առևտրի ճյուղերը, բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների, կենցաղային սպասարկման ոլորտները, որոնք կազմում են «փոքր» օբյեկտների հիմնական զանգվածը: Մասնավորեցվեց թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների գերակշռող մասը, ինչպես նաև գյուղատնտեսությանը սպասարկող ձեռնարկությունները, ինչը հանրապետությունում գյուղատնտեսական հողերի բարեփոխումների տրամաբանական շարունակությունն էր: Մասնավորեցումը լայնորեն կիրառվեց նաև փայտամշակման, շինանյութերի արդյունաբերության, շինարարական, մեքենաշինական, քիմիական, մետալուրգիական, լեռնարդյունահանման, տրանսպորտի, կապի, էլեկտրաէներգետիկայի ոլորտներում, հյուրանոցային տնտեսությունում: Նշված ճյուղերի արտադրանքի ծավալներն ապահովվում են մասնավորեցված ընկերությունների շնորհիվ:

Պետք է նկատել, որ մասնավորեցվող պետական գույքի գինը հաշվարկվում է որպես մասնավորեցվող ընկերության ակտիվների գումարի և պարտավորությունների գումարի տարբերություն, ինչը նշանակում է, որ մասնավորեցվող պետական գույքի գնորդը վճարում է ոչ միայն ձեռք բերվող պետական գույքի արժեքը, այլև գնորդին են փոխանցվում ընկերության բոլոր պարտավորությունները վճարելու պարտականությունները: Այլ կերպ ասած, ըստ էության, մասնավորեցվող գույքի արժեքը ձևավորվում է ոչ միայն դրա գնից, այլ նաև այն գումարային պարտավորությունների փոխհատուցման մեծությունից, որը տվյալ ընկերությունը պետք է կատարի ինչպես պետական բյուջեի, կենսաթոշակային հիմնադրամի, բանկերի, մատակարարների, այնպես էլ այլ տնտեսվարող սուբյեկտների նկատմամբ: Այս հանգամանքը հատկապես կարևոր է հաշվի առնել «վաուչերային» սեփականաշնորհման ժամանակահատվածում (1995-1998 թթ.), քանի որ եթե ձեռնարկության գինը գնորդների կողմից կարող է վճարվել վաուչերներով (սեփականաշնորհման սերտիֆիկատներով), ապա ընկերությունների պարտավորությունները, օրինակ, հարկերի և տուրքերի,

¹ Առաջարկված ներդրումների մեծությունը հաշվարկվել է 1998-2000 թթ., 2001 թ. և 2002 թ. մասնավորեցման ծրագրերի կատարման հաշվետվությունների հիման վրա: Համապատասխան օրենքները տե՛ս Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական՝ www.arlis.am կայքում:

բանկային վարկերի, ջրամատակարարման, էլեկտրաէներգիայի, ինչպես նաև մյուս ծառայությունների համար պետք է կատարվեն «կենդանի» փողերով: Այսինքն՝ պետական գույքի մասնավորեցումը միայն պետության գույքը մասնավորին փոխանցելու պարզունակ գործընթաց չէ, այլ այն տնտեսության առողջացման, հատկապես ֆինանսական կարգապահության պահպանման և պետության ներսում տնտեսվարող սուբյեկտների միջև գոյություն ունեցող կապերի շարունակման ու ամրապնդման գործիք է:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում մասնավորեցված միջին և խոշոր ձեռնարկությունների պարտքերի վերաբերյալ կատարված հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ այդ պարտքերը դասակարգվում են երեք խոշոր խմբերի՝ պետության (հիմնականում բյուջեի), բանկերի և այլ ձեռնարկությունների (հիմնականում մատակարարների) նկատմամբ: Ընտրանքային եղանակով ուսումնասիրված տնտեսության տարբեր ճյուղերի ապապետականացված 274 ձեռնարկությունների համար կատարված հաշվարկները ցույց են տալիս, որ այդ քանակության ձեռնարկությունների գումարային նախնական կանոնադրական հիմնադրամը կազմել է 28.5, իսկ վճարման ենթակա պասիվները՝ 7.7 մլրդ դրամ: Ասվածը նշանակում է, որ նշված քանակության ձեռնարկությունների ապապետականացված ակտիվների գնահատված ընդհանուր արժեքը կազմել է 36.2 մլրդ դրամ, կամ եթե այդ մեծությունը ընդունենք 100 միավոր, ապա պարտքերի բաժինը կկազմի 21.2%: Սակայն այստեղ կարևոր է նկատել, որ, նախ, խոսքը վերաբերում է բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ ապապետականացվող ձեռնարկությունների նախնական կանոնադրական հիմնադրամներին, որոնց փաստացի մեծությունը բաժանորդագրությունից հետո կազմում է նախնականի մոտ 60%-ը, և երկրորդ՝ այդ մեծությունը կարելի է ձեռք բերել ապապետականացման սերտիֆիկատներով, որոնց շուկայական գինը 1996 թ. վերջին 2.5-3 անգամ ցածր է (իսկ նախկինում այն ավելի ցածր էր) անվանական արժեքից: Այսինքն՝ 274 ձեռնարկությունների 28.5 մլրդ դրամ արժեքով նախնական կանոնադրական հիմնադրամը իրականում կարժենա 5.7-6.8 մլրդ դրամ ($28.5 \times 0.6 : 2.5(3)$), կամ միջինում 6.25 մլրդ դրամ: Եթե նկատի ունենանք, որ ձեռնարկությունների պասիվները պետք է վճարվեն միայն դրամով, ապա 274 ձեռնարկությունները իրականում կարժենան 13.95 մլրդ դրամ ($6.25 + 7.7$), որի 55.2 %-ը կազմում են վճարման ենթակա պասիվները: Միջին հաշվով մեկ ձեռնարկության համար այդ ցուցանիշները կկազմեն 50.9 և 28.1 մլն դրամ: Այդ ցուցանիշները, ըստ տնտեսության տարբեր ճյուղերի, միմյանցից տարբերվում են, այսպես, օրինակ, հետազոտված 157 արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար մեկ ձեռնարկության հաշվով միջինում վճարման ենթակա պասիվները կազմել են 37.8, իսկ փաստացի ձեռք բերված կանոնադրական հիմնադրամը՝ 31.8 մլն դրամ, ընդ որում՝ սննդի արդյունաբերությունում համապատասխանաբար 23.4 և 33.7 մլն դրամ: Գյուղատնտեսությունում (հետազոտվել է 31 ձեռնարկություն) այդ ցուցանիշները կազմել են 21.3 և 13.1, շինարարությունում (հետազոտվել է 30 ձեռնարկություն)՝ 17.0 և 13.1:

Պարտքերի զգալի մասը ձեռնարկություններում գոյացել է մինչև ապապետականացումը, և նոր սեփականատերերը, հանդիսանալով նախկին պետական կամ պետական մասնակցությամբ ձեռնարկությունների իրավահաջորդները, ապապետականացումից հետո պետք է դրանք մարեն: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ պարտքերի և տուգանքների միջոցով պետությունը աշխատում է պահպանել իր վերահսկողությունը ապապետականացված ձեռնարկությունների վրա: Օրինակի համար՝ ձեռնարկությունները պարտավոր են ստացված շահույթից 75%-ը վճարել պետական պարտքերը մարելու համար: Մնացած 25%-ը նույնիսկ չի բավականացնում վճարելու կարճաժամկետ վարկերի տոկոսները, եթե այդպիսիք վերցվել են արտադրական նպատակներով: 1996 թ. հոկտեմբերի վերջին կառավարության կողմից ընդունված որոշումը մինչև դեկտեմբերի 1-ը ձեռնարկությունների կողմից պարտքերը մարելու դեպքում տուգանքներից ազատելու մասին որոշ չափով նպաստեց ձեռնարկությունների գործունեության աշխուժացմանը¹:

Պետական ընկերությունների (ձեռնարկությունների) գույքի մասնավորեցումը՝ դրանց պարտքերով ծանրաբեռնված, ՀՀ իրականությունում ունեցավ իր «այլընտրանքը», երբ դատարանների միջոցով իրականացվում էր պետական ընկերությունների (ձեռնարկությունների) սնանկացումը: Այս դեպքում դատարանները դարձան պետական գույքի «վաճառքի» յուրատեսակ կետեր, ինչի հետևանքով գնորդների կողմից պետական գույքը ձեռք էր բերվում դրանց շուկայական արժեքից տասնյակ անգամներով ավելի էժան գնով և, ամենակարևորը, այդ ընկերությունների (ձեռնարկությունների) պարտավորությունները մյուս տնտեսավարող սուբյեկտների նկատմամբ «գրոյացվում» էին՝ դրանով իսկ խաթարելով ամբողջ տնտեսության վերարտադրողական պարբերաշրջանը՝ դրանից բխող ամենավատ բացասական հետևանքներով²:

Պետական գույքի մասնավորեցումը քննադատությունների թիրախ է դառնում, հաճախ անհիմն, և խոսելով թերությունների մասին՝ ոչ ոք «չի հիշում» նվաճումները: Օրինակ՝ սեփականաշնորհման սերտիֆիկատները հանրապետության բոլոր բնակիչներին բաժանելը համարելով սխալ՝ լուրն են մասնավորեցման սկզբում բնակչության զանգվածային անվճարունակության և տնտեսական վերափոխումների սկզբնական փուլում «կրիտիկական զանգվածի» հավաքման անհրաժեշտության մասին: Հենց այդպես էլ քննադատելով վերջին տարիներին լայնորեն կիրառվող մասնավորեցման ուղղակի վաճառքի մեթոդը՝ մոռանում են այն ներդրումների և սոցիալական երաշխիքների մասին, որոնք իր վրա են վերցնում նոր սեփականատերերը: Քննադատելով մասնավորեցվող

¹ Տե՛ս Ա. Խ. Մարկոսյան. «Պետությունը և շուկան», Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2000, էջ 195-196:

² Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2000 թ. ապրիլի 26-ի «Հայաստանի Հանրապետության պետական գույքի մասնավորեցման 1998-2000 թվականների ծրագրում ընդգրկված պետական բաժնեմաս ունեցող ընկերությունների գույքի վրա բռնագանձում տարածելու վերաբերյալ հայցերից հրաժարվելու, կատարողական վարույթները կարճելու և դրանց մասնավորեցման, լուծարման կամ սնանկացման գործընթացը կանոնակարգելու մասին» N 204 որոշումը և այն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին ՀՀ կառավարության 2000 թ. դեկտեմբերի 28-ի N 899 որոշումը:

գույքի բարձր գինը՝ չեն նշում այդ գույքի գնորդներին տարաժամկետ վճարումների իրավունքի տրամադրման արտոնության մասին:

Բարեփոխիչների հասցեին ուղղված քննադատությունները պատահական չեն, քանի որ վարչահրամայական տնտեսության վերափոխումը շուկայականի, ուղեկցվելով սեփականության ձևափոխմամբ, ազդեցություն է թողնում ամբողջ սերնդի, ինչպես նաև հաջորդ սերունդների վրա: Պետք է նախևառաջ հիշել, որ մասնավորեցումը քաղաքական որոշումների և քաղաքական կամքի դրսևորման արդյունք է, և այդպիսի բարեփոխումներ իրականացնելու համար շատ հաճախ պահանջվում է բարձր գին, որը հասարակությունը համաձայն չէ վճարել:

Բացի այդ, չի կարելի մասնավորեցումից անհապաղ «հրաշալի» արդյունքներ ակնկալել, այդ գործընթացը արդյունավետ շուկայական տնտեսության հիմքեր է ստեղծում, սակայն այն պետք է ուղեկցվի արմատական փոփոխություններով նաև այլ ոլորտներում՝ իրավական (հատկապես սեփականության իրավունքի պաշտպանության), հարկային, մաքսային, սոցիալական քաղաքականության և այլն: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ արդյունավետ սեփականատերն ի հայտ են գալիս մասնավորեցումից հետո միայն չորրորդ սերնդում:

Բաժնետիրական սեփականություն

Որպես սեփականության հատուկ ձև իմաստ ունի առանձնացնել բաժնետիրական սեփականությունը, որը մեծ հնարավորություն է ստեղծում մասնակիցների որոշակի մասի համար (որպես կանոն՝ փոքր մասի) կենտրոնացնել տնտեսական իշխանությունը: Բաժնետիրական սեփականությունն ունի հետևյալ հիմնական առանձնահատկությունները: Նախ՝ մասնակիցների (սեփականատերերի) կազմով այն միաժամանակ խառը և կորպորատիվ սեփականություն է: Երկրորդ՝ առանձին բաժնետիրական ընկերություններ ստեղծում են օտարերկրյա անշարժ գույքին և ակտիվներին տիրապետելու բազմացող (մուլտիպլիկացիոն) արդյունք, ընդ որում՝ կամավորության սկզբունքով: Բաժնետոմսերի հսկիչ փաթեթի տերերը որոշում են ընկերության այն մասնակիցների գույքի ճակատագիրը, որոնք չեն տիրում հսկիչ փաթեթին: Երրորդ՝ բաժնետիրական սեփականությունը անցումային ձևի նախապայման է ստեղծում, իր բովանդակությամբ այն համատեղում է մասնավոր և հանրային սեփականության գծեր:

Նշվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունում բաժնետիրական կապիտալը ձևավորվել է հիմնականում պետական գույքի մասնավորեցման արդյունքում (աղյուսակ 1), որից հետո առավել սրությամբ դրված են արժեթղթերի շուկայի զարգացման հիմնախնդիրները և պետական խթանող քաղաքականության իրականացումը, որի հիմնական խնդիրն է բաժնետիրական ընկերությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացման համար պայմանների ստեղծումը:

Բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցված ընկերությունները, բաժնետերերի թիվը և բաժանորդագրությանը մասնակցելու ձևերը ՀՀ-ում 1995-2000 թթ.¹

Ընկերությունների թիվը	Բաժնե- տերերի թիվը	այդ թվում՝		
		բաց բաժա- նորդագրու- թյամբ	փակ բա- ժանորդա- գրությամբ	մասնակի անհա- տույց մասնա- վորեցմամբ
1995 թ.				
135	41559	7765	11404	35065
մեկ ընկերության հաշվով 1995 թ.	308	58	84	260
1996 թ.				
431	55986	4349	10462	51211
մեկ ընկերության հաշվով 1996 թ.	130	10	24	119
1995-1996 թթ.				
566	97545	12114	21866	86276
մեկ ընկերության հաշվով 1995-1996 թթ.	172	21	39	152
1997 թ.				
317	40077	1793	9188	35613
մեկ ընկերության հաշվով 1997 թ.	126	6	29	112
1995-1997 թթ.				
883	137622	13907	31054	121889
մեկ ընկերության հաշվով 1995-1997 թթ.	156	16	35	138
1998 թ.				
140	10487	651	1743	8851
մեկ ընկերության հաշվով 1998 թ.	75	5	12	63
1995-1998 թթ.				
1023	148109	14558	32797	130740
մեկ ընկերության հաշվով 1995-1998 թթ.	145	14	32	128
1999 թ.				
24	1126	76	487	599
մեկ ընկերության հաշվով 1999 թ.	47	3	20	25
1995-1999 թթ.				
1047	149235	14634	33284	131339
մեկ ընկերության հաշվով 1995-1999 թթ.	142	14	32	125
2000 թ.				
3	34	21	0	12
մեկ ընկերության հաշվով 2000 թ.	11	7	0	4
1995-2000 թթ.				
1050	149269	14655	33284	131351
մեկ ընկերության հաշվով 1995-2000թթ.	142	14	32	125

¹ Աղբյուրը՝ Ա. Խ. Մարկոսյան, «Պետությունը և շուկան», Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2000, էջ 175:

Բաժնետիրական ընկերություններում օբյեկտիվորեն առկա են ինչպես առանձին բաժնետերերի, այնպես էլ բաժնետերերի առանձին խմբերի և կառավարիչների ու այն բաժնետերերի շահերը, որոնք ձգտում են բաժնետիրական ընկերության վերահսկողությունը իրենց ձեռքում կենտրոնացնել: Հաճախ այս խմբերի շահերը հակասում են միմյանց: Նման հակասությունը գործնականում հանգեցնում է այսպես կոչված «կորպորատիվ կոնֆլիկտների»: Առավել հաճախ հանդիպող կորպորատիվ կոնֆլիկտներից մեկը մանր և խոշոր բաժնետերերի միջև հակամարտությունն է, որն առաջին հերթին կապված է նրանց՝ բաժնետիրական ընկերության գործնետության նկատմամբ ունեցած հետաքրքրության մակարդակից: Մանր բաժնետերերը ձգտում են, նախևառաջ, շահաբաժինների տեսքով բաշխել ընկերության շահույթը: Խոշոր բաժնետերերը, որոնք վերահսկում են ընկերության գործունեությունը, ձգտում են ներդնել ստացված շահույթը նոր ներդրումային ծրագրերում, որպեսզի ապագայում ավելի մեծ շահույթ ստանան: Կորպորատիվ կոնֆլիկտների մեկ այլ ձևը կապված է այնպիսի իրավիճակի հետ, երբ ընկերությունում կան բաժնետերեր, որոնք ունեն բաժնետոմսերի համեմատելի չափերի խոշոր փաթեթներ:

Հայաստանում գոյություն ունեն բաժնետիրական ընկերությունների վերահսկողության երկու տեսություն՝ վերահսկողություն բաժնետերերի կողմից և կառավարիչների կողմից, քանի որ պետական գույքի զանգվածային մասնավորեցման արդյունքում հիմնական բաժնետերեր դարձան տվյալ կազմակերպության նախկին վարչակազմը և աշխատավորական կոլեկտիվները: Ընդ որում՝ բաժնետերերի առաջին խումբն իր ձեռքում կուտակեց բաժնետոմսերի բացարձակ մեծամասնությունը, իսկ երկրորդ խումբը տիրեց դրա միայն աննշան մասին: Մինչդեռ ընկերությունների աշխատավորական կոլեկտիվները հանդես չեն գալիս որպես միասնական, ընդհանուր շահերով միավորված մարդկանց խումբ: Նրա անդամների շահերը, որպես կանոն, տարբերվում են, հետևաբար նրանք չեն կարող չնչին չափով անգամ մասնակցել ընկերության ղեկավարմանը: Վարչակազմի շահերը, ընդհակառակը, շատ պարզ են. պահպանել ընկերության նկատմամբ վերահսկողությունը, որը նրանք ունենին մինչև մասնավորեցումը: Ստեղծված իրավիճակում դա հաջողվում է: Իշխանության կենտրոնացումը կատարվում է մի քանի միջոցով, օրինակ՝ նպատակաուղղված ձևով աշխատողներից բաժնետոմսերի գնմամբ, որպեսզի սեփական բաժնետոմսերի փաթեթը հասցվի հսկիչ ծրարի մեծության կամ դրանից ավելի: Այդ մեթոդը կիրառելու անհնարության դեպքում «օգնության» են գալիս այլ մեթոդներ, որոնց թվում են կորպորատիվ օրենսդրության խախտումները: Մասնավորապես՝

- ընկերության բաժնետերերը տեղյակ չեն պահվում բաժնետերերի ընդհանուր ժողովի կամ քննարկվելիք հարցերի մասին կամ տեղյակ են պահվում ոչ օրենքով սահմանված ժամկետում և ձևով,
- տնօրենների խորհուրդը չի վերընտրվում ընդհանուր ժողովում, ինչպես դա պահանջում է օրենսդրությունը, այլ կազմվում է «գրպանային» տնօրենների խորհուրդ՝ կազմված տնօրենից, գլխավոր հաշվապահից և բաժնետիրական

ընկերության մի քանի այլ ղեկավարներից: Արտաքին ներդրողները, որպես կանոն, չեն ընդգրկվում խորհրդում,

- խոչընդոտվում է բաժնետիրական ընկերության ֆինանսատնտեսական գործունեության անկախ աուդիտի անցկացումը, կամ աուդիտը պատվիրակվում է «բարեկամ» կազմակերպությանը,
- ընդհանուր ժողովների ժամանակ չեն պահպանվում քվեարկության ընթացակարգերը, քվեարկությունը կատարվում է ձեռք բարձրացնելով, այլ ոչ թե «մեկ բաժնետոմսը՝ մեկ ձայն» սկզբունքով,
- իրականացվում է ոչ արդարացի իջեցված գներով մինորիտար բաժնետերերից բաժնետոմսերի գնում՝ հենց բաժնետիրական ընկերության հաշվին,
- կանոնադրական կապիտալի ավելացումը նոր բաժնետոմսերի թողարկման միջոցով հիմնականում իրականացվում է բաժնետոմսերի թողարկման և դրաժո անձանց միջև տեղաբաշխման ճանապարհով՝ առանց բաժնետերերի գիտության, կամ էլ բաժնետոմսերի փակ բաժանորդագրմամբ,
- իրականացվում է բաժնետիրական ընկերության գույքի էժանացված գներով վաճառք՝ առանց բաժնետերերի գիտության,
- խախտվում է շահութաբաժիններ վճարելու գործընթացը, կամ դրանք ընդհանրապես չեն վճարվում,
- կատարվում է աշխատողներից նրանց բաժնետոմսերի ստիպողական գնում՝ աշխատանքից ազատելու սպառնալիքի տակ,
- կառավարիչ-բաժնետերերի և աշխատող-բաժնետերերի շրջանում համաձայնություն է ձեռք բերվում՝ ընդդեմ արտաքին բաժնետերերի գործելու համար, կամ նյութական և վարչական պատժի են ենթարկվում այն աշխատող-բաժնետերերը, որոնք փորձում են վաճառել իրենց բաժնետոմսերը արտաքին ներդրողներին,
- նախաձեռնվում են սնանկացման կեղծ գործընթացներ՝ ընկերության ակտիվները ձեռք բերելու համար և այլն:

Չնայած արժեթղթերի շուկայի կարգավորման մասին այն ժամանակահատվածի համար առաջադիմական օրենքի ընդունմանը¹ հայկական մտածելակերպը և վառ արտահայտված անհատապաշտությունը չբերեցին կորպորատիվ կառավարման ոլորտում սպասվելիք դրական արդյունքների: Բաժնետիրական ընկերության մասին բաց և հասանելի տեղեկատվության ապահովման, օրենսդրության և կարգավորող մարմնի պահանջները կատարելու փոխարեն խոշոր բաժնետերերը գերադասեցին գնել մանր (փոքրամասնական) բաժնետերերի բաժնետոմսերը՝ վերակազմակերպելով բաց բաժնետիրական ընկերությունները փակի կամ սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերությունների: Նման վերաբաշխումը հնարավոր էր նաև այն պատճառով, որ մասնավորեցման արդյունքում ստեղծված բաժնետիրական ընկերությունների մեծ մասում

¹ «Արժեթղթերի շուկայի կարգավորման մասին» ՀՀ օրենքը ընդունվել է ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2000 թ. հուլիսի 6-ին (ՀՕ-82) և ուժը կորցրած ճանաչվել 2007 թ. հոկտեմբերի 11-ին «Արժեթղթերի շուկայի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ:

բաժնետոմսերի հսկիչ փաթեթը գտնվում էր սահմանափակ թվով մարդկանց ձեռքում (տե՛ս աղյուսակ 2):

Հայաստանում մասնավորեցման ճանապարհով պետական մասնակցությամբ խառը կորպորատիվ սեփականության ստեղծումը լայն տարածում չստացավ: Այդուհանդերձ, պետության՝ որպես բաժնետիրոջ դերը և խնդիրները կարևոր են, կորպորատիվ կառավարման բնագավառում առաջացող հիմնախնդիրները նույնպես մինչ օրս մնում են չլուծված, որի հիմնական պատճառներն են՝ կորպորատիվ կառավարման մշակույթի, ինչպես նաև կապիտալի շուկայի զարգացման համար անհրաժեշտ գործող ենթակառուցվածքների ու արդյունավետ կարգավորման և վերահսկողության, «փոքր» բաժնետերերի շահերի պաշտպանության կառուցակարգերի բացակայությունը (իսկ դրանց առկայության դեպքում՝ չկիրառումը):

Տնտեսական բարեփոխումների շարունակականությունը Հայաստանի Հանրապետությունում պահանջում է մշակել և կիրառել տնտեսության կարգավորման այնպիսի գործիքակազմ և մեխանիզմներ, որոնք բնորոշ են շուկայական տնտեսությանը: Զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող և ոչ մի երկրում պետությունը չի հրաժարվել իր սեփականությունից, առավել ևս պետական և մասնավոր տնտեսվարող սուբյեկտների փոխհարաբերությունների կարգավորման իր լծակներից:

Մասնավորեցումը, ինչ խոսք, թույլ տվեց ձևավորել ոչ պետական հատված, որն այժմ գերակայում է և՛ արտադրության, և՛ ծառայությունների ոլորտներում: Սակայն դեռևս կան ամբողջությամբ պետական և պետական մասնակցությամբ առևտրային կազմակերպություններ: Գրեթե առանց բացառության բոլոր տարիներին իրականացված ուսումնասիրությունների արդյունքները բացահայտել են պետական մասնակցությամբ ընկերությունների բազմաթիվ հիմնախնդիրներ:

Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ պետական սեփականության մի մասը կազմում են բաժնետիրական ընկերություններում ներդրված ակտիվները, ապա պարզ է դառնում, որ ընկերությունների հիմնախնդիրների լուծումը կարևոր տեղ է զբաղեցնում պետության կողմից իր տնտեսական գործառույթների իրականացման գործում:

Պետության՝ որպես բաժնետիրոջ դերը կայանում է պետական սեփականություն հանդիսացող բաժնետոմսերի կառավարման արդյունավետության (շահութաբերության) բարձրացման, բյուջեի ոչ հարկային եկամուտների ավելացման, պետության մասնակցությամբ բաժնետիրական ընկերությունների կողմից համապետական գործառույթների կատարման ապահովման, գործունեության ֆինանսատնտեսական ցուցանիշների և կառավարման որակի բարելավման, ինչպես նաև կառավարչական ծախսերի օպտիմալացման մեջ:

1995-2003 թվականներին բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցված ընկերություններում տնօրենների բաժնեմասերի (ՏԲ) չափի մասին¹

N	Բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցված ԲԸ-ներում տնօրենների բաժնետոմսերը (%)	Բաժնետիրական ընկերություններ, որոնք մասնավորեցվել են բաց բաժանորդագրության մեթոդով																Տեսակարար կշիռը, %	
		1995 թ. ընթացքում		1996 թ. ընթացքում		1997 թ. ընթացքում		1998 թ. ընթացքում		1999 թ. ընթացքում		2000 թ. ընթացքում		2001 թ. ընթացքում		2002 թ. ընթացքում			Ընդամենը 1995-2002 թթ.
		Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %	Քանակը	Տեսակարար կշիռը, %		
1	ՏԲ = 0 %	4	3,0	45	10,4	65	20,5	27	19,3	11	45,8	7	100,0	10	100,0	2	100,0	171	16,0
2	0 % < ՏԲ < 10 %	39	28,9	95	22,0	42	13,2	23	16,4	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	199	18,7
3	10 % ≤ ՏԲ < 20 %	28	20,7	71	16,5	34	10,7	8	5,7	1	4,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	142	13,3
4	20 % ≤ ՏԲ < 30 %	18	13,3	41	9,5	25	7,9	13	9,3	2	8,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	99	9,3
5	30 % ≤ ՏԲ < 40 %	15	11,1	48	11,1	30	9,5	9	6,4	1	4,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	103	9,7
6	40 % ≤ ՏԲ < 50 %	8	5,9	41	9,5	23	7,3	8	5,7	1	4,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	81	7,6
Ընդամենը ՏԲ < 50 %		112	83,0	341	79,1	219	69,1	88	62,9	16	66,7	7	100,0	10	100,0	2	100,0	795	74,6
7	50 % ≤ ՏԲ < 60 %	8	5,9	22	5,1	23	7,3	8	5,7	1	4,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	62	5,8
8	60 % ≤ ՏԲ < 70 %	12	8,9	24	5,6	19	6,0	11	7,9	2	8,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	68	6,4
9	70 % ≤ ՏԲ < 80 %	2	1,5	15	3,5	24	7,6	7	5,0	2	8,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	50	4,7
10	80 % ≤ ՏԲ < 90 %	1	0,7	17	3,9	20	6,3	7	5,0	1	4,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	46	4,3
11	90 % ≤ ՏԲ < 100 %	0	0,0	10	2,3	11	3,5	15	10,7	2	8,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	38	3,6
12	ՏԲ = 100 %	0	0,0	2	0,5	1	0,3	4	2,9	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	7	0,7
Ընդամենը 50% ≤ ՏԲ ≤ 100%		23	17,0	90	20,9	98	30,9	52	37,1	8	33,3	0	0,0	0	0,0	0	0,0	271	25,4
Ընդամենը		135	100,0	431	100,0	317	100,0	140	100,0	24	100,0	7	100,0	10	100,0	2	100,0	1066	100,0

¹ Աղյուսակը կազմվել է ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում պետական գույքի կառավարման (մասնավորեցման) ոլորտում լիազորված պետական մարմնի՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր պետական գույքի կառավարման վարչության տվյալներով:

Անցումային տնտեսություններում առևտրային կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացումը արդիական խնդիրներից մեկն է: Տնտեսության շուկայական ուժերի ազատ զարգացումն ապահովող մակրոտնտեսական և քաղաքական պայմանների ստեղծումը հաջողված է համարվում և բերում է տնտեսության մրցունակության բարձրացման, երբ վերափոխվում և մրցունակ են դառնում ընկերությունները: Այն դեպքում, եթե ընկերությունների գործունեությունը, կազմակերպական կառուցվածքը, կառավարման մեխանիզմները ներդաշնակ չեն երկրի սոցիալ-տնտեսական և ինստիտուցիոնալ միջավայրին, տնտեսական բարեփոխումները կարող են գնահատվել որպես անարդյունավետ կամ հաջողված միայն մասնակի խնդիրների լուծման համար:

Հայաստանում, ինչպես և նախկին համայնավարական մյուս երկրներում, որտեղ ազատական բարեփոխումներն իրականացվեցին հրամայական տնտեսությանը բնորոշ սոցիալ-տնտեսական ինստիտուտների վերացմամբ, որոշակի ժամանակահատվածում առաջացավ ինստիտուցիոնալ «դատարկություն»: Խզվեցին նախկին ճյուղային կապերը, զարգացավ արտաճյուղային տարածքային առավելություններ ստանալու համար արտոնությունների տրամադրման և որոշակի «իրավունքների շնորհման» փորձը, գրեթե ոչնչացավ ոլորտային (հատկապես արդյունաբերական) գիտությունը, որը գիտատեխնիկական առաջընթացի արդյունքների ներդրման շարժիչ ուժն էր համարվում:

Առևտրային կազմակերպությունների ներքին և արտաքին ինստիտուցիոնալ միջավայրերի հավասարեցումը հանգեցրեց ֆինանսական երաշխավորված և կայուն հոսքերի դադարեցման, ինչպես նաև ներկազմակերպական տարբեր խմբերի (աշխատողներ, կառավարիչներ, տնօրինություն) շահերի սահմանազատման: Ի հայտ եկավ այնպիսի մի երևույթ, որը կարող է կոչվել «ֆիզիկական անձանց տնտեսություն»:

Նշենք, որ պետական գույքի մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) արդյունքում ստեղծված 1147 բաց բաժնետիրական ընկերությունների (նկատի ունենք մինչև 2004 թ. միայն բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցվածները, որից հետո, ըստ էության, մասնավորեցման այդ ձևը չի կիրառվել) շատ փոքր մասն է ընդունել, ներդրել և գործել կորպորատիվ կառավարման միջազգային սկզբունքներին համապատասխան: Այդ մասին է վկայում նաև բաց բաժնետիրական ընկերությունների թվի նվազման միտումը՝ սկսած 2002 թվականից, ինչը շարունակվում է մինչ օրս¹:

Դիտարկելով բաժնետոմսերի բաց բաժանորդագրությամբ ընկերությունների մասնավորեցման դինամիկան՝ նկատելի է, որ բաժնետոմսերի ազատ բա-

¹ Այդ մասին են վկայում նաև ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալները: Օրինակ՝ 2019 թ. օրացուցային տարվա ընթացքում ՀՀ-ում չի գրանցվել ոչ մի հատ բաց բաժնետիրական ընկերություն (ԲԲԸ), 2018-ին և 2017-ին գրանցվել է մեկական ԲԲԸ: Տե՛ս համապատասխան տարիների ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը հունվար-դեկտեմբերին, օր.¹

<https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2236>

Ժանորդագրության միջոցով բաժնետիրական կապիտալի ստեղծումը բավականին արագ տեմպերով իրականացվել է մինչև 1999 թ. սկիզբը, երբ ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցվեցին 1085 նախկին պետական սեփականություն համարվող միջին և խոշոր ձեռնարկությունները, ընդ որում՝ 1995-1998 թթ. Ժամանակահատվածում այս ձևով մասնավորեցման տեմպերն աննախադեպ էին. 1995 թ. ստեղծվեց 173, 1996 թ.՝ 453, 1997 թ.՝ 319 և 1998 թ.՝ 140 նոր բաժնետիրական ընկերություն: Սկսած 1999 թվականից՝ բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցման տեմպերը նվազեցին. 1999 թ. ընթացքում այս ձևով մասնավորեցվեց 24, 2000 թ.՝ 15, 2001 թ.՝ 19, 2002 թ.՝ 3, 2003 թ.՝ 1 ընկերություն, իսկ հետագա տարիներին բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրությամբ մասնավորեցման ձևը ընդհանրապես չկիրառվեց:

Կարող է տեսակետ ձևավորվել, որ մասնավորեցվող ընկերությունների թիվը պակասել է, այդ պատճառով էլ նվազել է բաժնետիրացման եղանակով մասնավորեցվողների թիվը: Սակայն իրականում, հատկապես սկսած 2000 թվականից, բազմաթիվ խոշոր և շահութաբեր ձեռնարկություններ մասնավորեցվեցին ոչ թե բաժնետիրացման, այլ ավելի շատ սահմանափակ թվով (իսկ ավելի հաճախ՝ մեկ անձի) սեփականատեր ունենալու սկզբունքով: Մինդեռ հենց այդ ձեռնարկությունները կարող էին և պետք է դառնային հրապարակային առաջարկի օբյեկտներ, հանրության լայն շերտերի սեփականություն՝ դրանց բաժնետիրացման միջոցով:

Այսինքն՝ եթե մինչև 2000 թ. գործադրվում էին բոլոր ջանքերը, որպեսզի գոնե մասնավորեցվող ընկերությունների հաշվին ստեղծվեն, ավելանան և կայական կապիտալի շուկայի հիմնական բաղադրիչներից մեկի՝ բաժնետոմսերի շուկայի մասնակիցները, ապա հետագայում ինչպես ընկերությունների ներքին հիմնախնդիրները (դրանց մասին նշվեց վերևում), այնպես էլ կապիտալի շուկայի կարգավորման գործիքակազմը չձևավորելու պատճառով բաժնետիրական ընկերությունների գործելաոճը հավասարեցվեց սովորական «ընտանեկան» կազմակերպությունների գործելաոճին:

Այսպես, բաց բաժնետիրական ընկերությունների գերակշռող մասում տեղի ունեցավ բաժնեմասերի խոշորացում՝ «փոքր» (մինորիտար) բաժնետերերից նրանց պատկանող բաժնետոմսերը ընկերության խոշոր բաժնետերերի կողմից (որոնց թիվը լավագույն դեպքում գերազանցում է 2-ը) հետզհետե ճանապարհով: Նույն գործընթացը տեղի ունեցավ մասնակի անհատույց սեփականաշնորհման արդյունքում ստեղծված հազարավոր փոքրամասնական (մինորիտար) բաժնետերերի զանգվածի հետ:

Առևտրային կազմակերպությունների համար արտաքին հիմնախնդիրներին ավելացան նաև նորերը, որոնք կապված են կառավարման որակի, համակողմանի զարգացման և ծրագրանպատակային խնդիրների լուծման հետ: Կարճաժամկետ նպատակները գերակայում էին երկարատև զարգացման պլանավորման և, որպես հետևանք, վերարտադրության գործընթացի նկատմամբ, կառավարիչների, աշխատողների և սեփականատերերի միջև սոցիալական ու խմբա-

յին լարվածությունը ուժեղացավ, ինչը հատկապես նկատելի դարձավ տնտեսության մենաշնորհացման համայնապատկերում:

Սակայն առավել էական են համակարգային ինստիտուցիոնալ խնդիրները, որոնք չլուծելու դեպքում կարող են ընկերությունների ամբողջականության խախտման պատճառ դառնալ: Ընկերության ամբողջականությունն ասելով հասկանում ենք արտադրության գործընթացների, արտադրանքի իրացման և օգտագործվող ռեսուրսների վերարտադրության, ինչպես նաև այդ ոլորտում նորարարական ներդրումների փոխադարձ համաձայնեցումը և ներքին հավասարակշռությունը: Նշված լիարժեքության այլընտրանքն ընկերության միասնականության կորուստն է, կուտակված փորձն օգտագործելու անհնարությունը և մի շարք այլ բացասական հետևանքներ:

Առևտրային կազմակերպության ամբողջականության ֆունկցիոնալ բաղադրիչների թուլացումը առաջին հերթին արտահայտվում է նորարարությունների մեջ իրականացվող ներդրումների ծավալների և ընկերության ենթահամակարգերի կրճատմամբ: Ամբողջականության թուլացումը արտահայտվում է նաև գործարարության ներքին համախմբման և համակարգման մակարդակի նվազման մեջ, այնպիսի գործառույթներ, ինչպիսիք են շուկայավարությունը, արտադրության նախապատրաստումը և կադրերի ուսուցումը, բավականաչափ համակարգված չեն: Ընկերությունների շատ փոքր մասն է միայն մշակում միասնական ծրագիր, ինչի արդյունքում առաջանում են ընթացիկ լրացուցիչ վարչական ծախսեր:

Անհրաժեշտ է նշել, որ որոշակի ծրագրի իրականացման համար ընկերության պատասխանատվությունը կառավարման բարձրագույն մարմինների ներկայացուցիչների մոտ անհատական բնույթ է կրում և կենտրոնանում է մեկ անձի շուրջ: Բաժնետերերի նկատմամբ պատասխանատվությունը թուլացել է կորպորատիվ վերահսկման թերությունների պատճառով: Բազմաթիվ ընկերություններում արտաքին ներդրողները վերահսկում են բաժնետոմսերի կեսից ավելին, ընդ որում՝ հիմնական մասը վերահսկվում է անմիջապես տնօրենի (տնօրենների խորհրդի) կողմից: Այսպիսով, ընկերության գործադիր մարմինների վրա «փոքր» (մինորիտար) բաժնետերերի ազդեցության մեխանիզմը գրեթե բացակայում է:

Ազատականացման և մասնավորեցման քաղաքականության քննադատների շարքում կան մարդիկ, ովքեր նշում են, որ բարեփոխումներն իրականացվեցին հետևյալ սկզբունքով. «լավագույն արդյունաբերական քաղաքականությունը դրա բացակայությունն է», և այդ քաղաքականությունը հանգեցրեց մեծ կորուստների: Այս կապակցությամբ պետք է ամրագրել, որ, նախ, տնտեսության ազատականացումը և մասնավորեցումը 1990-ական թվականներին (հատկապես այդ ժամանակահատվածի սկզբում) չունեին այլընտրանք: Բավական է նշել, որ երբ 1993 թվականին կազմվեց պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) առաջին ծրագիրը, պարզվեց, որ ՀՀ ռադիոէլեկտրոնիկայի և էլեկտրատեխնիկայի ճյուղերում աշխատողների թիվը կազմում է

452 հազար մարդ: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ նշված ոլորտն ամբողջությամբ աշխատում էր «Մոսկվայի» համար, ապա անհասկանալի է դառնում, թե շուկաների ու պատվերների չգոյության պայմաններում էլ ի՞նչ պետք է արվեր, երբ պետությունը գտնվում էր պատերազմական իրավիճակում և ֆինանսական կոլապսի պայմաններում: Երկրորդ՝ հենց այդ տարիներին մասնավորեցումը դարձավ արդյունաբերական քաղաքականության իրականացման հիմնական գործիքը, որը դրսևորվեց հիմնականում հետևյալ ձևերով.

ա) նախկին պետական ձեռնարկությունները վերակազմավորվեցին բաժնետիրական ընկերությունների (կառավարման առավել արդյունավետ ձև, երբ «կարմիր տնօրենները» փոխարինվեցին կառավարման ներկայացուցչական մարմիններով (բաժնետերերի ընդհանուր ժողով, ընկերության խորհուրդ և այլն),

բ) իրականացվեց 1010 միջին և խոշոր ձեռնարկությունների բաժնետոմսերի մասնակի անհատույց սեփականաշնորհում, երբ բաժնետիրացված ընկերությունների ակտիվների հաշվեկշռային արժեքի 20 տոկոսը տրվեց աշխատավորական կոլեկտիվների անդամներին, որի հետևանքով ձևավորվեց 360 հազար բաժնետեր,

գ) խրախուսվեց ներդրումների հոսքը դեպի ընկերությունները և այդ ներդրումների չափով ընկերությունների կանոնադրական կապիտալում, ի հաշիվ պետականի, ավելացավ մասնավոր սեփականատերերի մասնաբաժինը,

դ) մասնավորեցումը դարձավ նաև օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման գործուն (եթե չասենք՝ միակ) միջոց, և հենց այդ տարիներին՝ մասնավորեցման գործարքների արդյունքում կատարվեցին հիմնական ներդրումները ՀՀ-ում:

Բացի այդ, քննադատությունները ավելի ազնիվ կլինեին, եթե դիտարկվեին նախկին պետական ակտիվները պետության սեփականության ներքո պահելու հետևանքները և այն վնասները, որոնք կհասցվեին հանրապետությանը այդպիսի գործելակերպի հետևանքով:

Մասնավորեցման գործընթացի սկզբնական փուլում՝ 1990-ական թվականներին և 2000-ականների սկզբին, մասնավորեցման գործարքները եղել են ավելի թափանցիկ, ավելի արդարացի, ավելի հրապարակային և ավելի մեծ ծավալների ներդրումներ և աշխատատեղեր ապահովող գործարքներ: Ի վերջո ոչ միայն միամտություն է երկրի բոլոր դժվարություններն ու թերությունները բարդել մասնավորեցման վրա, այլև մասնագիտական կամ տնտեսագիտական կարճատեսություն է պարզունակացնել երկրի կառավարումը միայն մեկ հանգամանքով, այն էլ հստակ և պարզորոշ պատկերացում չունենալով դրա մասին:

Եզրակացություն

Վերը կատարված հետազոտության ուսումնասիրությունն այսօրվա տեսանկյունից թույլ է տալիս կատարել հետևյալ հիմնական եզրակացությունները.

1. 1990-ականների առաջին կեսին ՀՀ-ում սկսված պետական սեփականության ապապետականացման երեք խոշոր ծրագրերով (հողի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի, բնակարանների ու պետական ձեռնարկությունների) սկզբնա-

վորեցին ՀՀ-ում խոշորամասշտաբ տնտեսական բարեփոխումները՝ ապահովելով անցումը պետական սեփականությունից մասնավոր և խառը սեփականության: Տնտեսությունում ձևավորված բազմակացութեան սեփականությունը դարձավ այն տնտեսական հիմքը, որն ապահովեց ազատ շուկայական հարաբերությունների կայացումը և ՀՀ-ում քաղաքացիական հասարակության հիմքերի արմատավորումը:

2. Սեփականության իրավունքի ոլորտում իրականացված բարեփոխումները ՀՀ բնակչության ճնշող մեծամասնությանը դարձրին սեփականատերեր, ինչը նշանակում է, որ նրանք կարող են ինքնուրույն որոշումներ կայացնել՝ գործելով որպես շուկայական տնտեսության անկախ սուբյեկտներ: Դրանով իսկ ՀՀ-ում ձևավորվեց, ըստ էության, բաց (ազատ) հասարակություն, որտեղ յուրաքանչյուր ոք հնարավորություն ստացավ կայացնել ինքնուրույն որոշում՝ առանց «վերևների» ցուցումների և միջամտության:

3. Պետական սեփականության փոխանցումը բնակչությանը հիմնականում իրականացվեց առանց բնակչության կողմից այդ սեփականության ձեռքբերման համար փոխհատուցման, ինչպես հողի և գյուղատնտեսության տեխնիկայի, այնպես էլ բնակարանների ու արվեստանոցների սեփականաշնորհման դեպքում, իսկ պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման ժամանակ նախ՝ այդ գույքի արժեքի 20%-ը «բաժանվեց» ձեռնարկությունների աշխատավորական կոլեկտիվների անդամներին (այսպես կոչված մասնակի անհատույց սեփականաշնորհում)՝ ելնելով հանրային արտադրությանը նրանց աշխատանքի քանակական և որակական մասնաբաժնից, երկրորդ՝ մասնակի անհատույց սեփականաշնորհման ծրագրերի շրջանակում կիրառվեց «ներդրումային սեփականաշնորհումը», ըստ որի՝ ձեռնարկության կոլեկտիվի կողմից ներդրումներ կատարելու դեպքում այդ ներդրումները դառնում են կոլեկտիվի սեփականությունը՝ այդ չափով նվազեցնելով ընկերությունների կանոնադրական կապիտալում պետական բաժնեմասի մեծությունը: Երրորդ՝ յուրաքանչյուր բնակչի տրամադրվեց 20 հազար դրամ արժողությամբ սեփականաշնորհման սերտիֆիկատ, որը նա կարող էր որպես վճարման միջոց օգտագործել մասնավորեցման ցանկացած գործարքի (այդ թվում՝ մասնավորեցվող ընկերությունների բաժնետոմսերի ձեռքբերման) ժամանակ: Այս միջոցառումը ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացու համար մատչելի դարձրեց մասնավորեցման միջոցով սեփականատեր դառնալու իրավունքի իրացումը:

4. Պետական գույքի մասնավորեցման ժամանակ նախապատվությունը տրվեց (չնչին բացառություններով) աշխատավորական կոլեկտիվին: Այս միջոցով ոչ միայն ապահովվեց մասնավորեցման գործընթացի անվտանգ իրականացումը, այլև ամուր սոցիալական բազա ձևավորվեց տնտեսական բարեփոխումների հիմքերի ստեղծման և բարեփոխումների անշրջելիության ապահովման համար: Այսպես, «փոքր» օբյեկտների (առևտրի, հանրային սննդի և կենցաղային սպասարկման ոլորտների) սեփականատերեր դարձան դրանց աշխատավորական կոլեկտիվների անդամները: Խոսքը վերաբերում է շուրջ 9 հա-

զար օբյեկտի: Ավելի քան 2000 միջին և խոշոր ձեռնարկությունների բաժնետիրացումն իրականացվեց բաժնետոմսերի փակ և բաց տեղաբաշխմամբ, որի համաձայն՝ մասնավորեցվող ընկերության բաժնետոմսերի 20%-ը նախ առաջարկվում էր աշխատավորական կոլեկտիվների անդամներին՝ նրանց կողմից ձեռքբերման համար, իսկ մնացածը ներկայացվում էր բաց բաժանորդագրության:

5. Միջին և խոշոր պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման հիմնական ձև ընտրվեց բաժնետիրացումը: Այդ ձևի ընտրությունը պատահական չէր, դրա օգնությամբ դրվեցին և լուծվեցին հետևյալ հիմնախնդիրները.

1. շուկայական առաջարկի և պահանջարկի միջոցով որոշել մասնավորեցվող ընկերության արժեքը,

2. ՀՀ յուրաքանչյուր քաղաքացու, առանց որևէ սահմանափակման, հնարավորություն տալ մասնակցելու ցանկացած ձեռնարկության բաժնետիրացմանը,

3. շուկայական պահանջարկի միջոցով ձևավորել ՀՀ տնտեսության նոր կառուցվածքը, ինչը կարևոր գրավական էր տնտեսության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար:

Այսպիսով, միարժեքորեն կարելի է նշել, որ ՀՀ-ում իրականացված խոշորամասշտաբ և զանգվածային մասնավորեցման նպատակը հանրապետությունում «Ժողովրդական կապիտալիզմի» ստեղծումն էր: Սակայն 2000 թվականից սկսած՝ տնտեսական բարեփոխումները չունեցան իրենց օրգանական և տրամաբանական շարունակությունը, ինչն էլ հանգեցրեց իրականացված տնտեսական բարեփոխումների ինչպես հեղինակազրկման, այնպես էլ արժեզրկման: Այլ կերպ ասած՝ այդ բարեփոխումները չհասցվեցին իրենց տրամաբանական ավարտին: Ասվածի լավագույն ապացույցն է ՀՀ-ում կապիտալի շուկայի, կարելի է ասել, «չգոյությունը», քանի որ 2019 թ. տվյալներով կորպորատիվ արժեթղթերով իրականացված գործարքներով կապիտալացման մակարդակը կազմել է 2.3%: Այս ինստիտուտը պետք է զարգացներ այն հնարավորությունները, որոնք ստեղծվել էին նախորդ տարիների ընթացքում, իսկ դրանց չօգտագործումը վերջիվերջո հիմք հանդիսացավ կորպորատիվ կառավարման ցածր արդյունավետության: Այս համգամանքն ունի իր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները, որոնք առանձին հետազոտության առարկա են:

**ԲԱԺՆԵՏԻՐԱԿԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Համառոտագիր: Անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբին Հայաստանի Հանրապետության անցումը ազատ շուկայական հարաբերությունների հիմնականում ծավալվեց լայնամասշտաբ ծրագրերի իրականացման միջոցով: Միջին և խոշոր պետական ձեռնարկությունների բաժնետիրացման արդյունքում ՀՀ բնակչության մի զգալի հատված (շուրջ մեկուկես մլն մարդ) դարձավ սեփականատեր, որոնք էլ ստանձնեցին ձեռնարկությունների պարտավորությունները պետության և մյուս պարտատերերի նկատմամբ:

Սակայն սկսած 2000 թվականից՝ նշված ծրագրերն ու բարեփոխումները չունեցան իրենց տրամաբանական շարունակությունը, ավելին՝ դրանք «փոշիացվեցին», ինչը հանգեցրեց կլանային և կոռուպցիոն տնտեսության ձևավորման: Ասվածի լավագույն ապացույցն է այն, որ հատկապես կապիտալի շուկան մինչ օրս գտնվում է խիստ թերզարգացած վիճակում, ինչն էլ պատճառ է հանդիսանում կորպորատիվ կառավարման մշակույթի չձևավորման համար, ինչպես նաև բաժնետիրական ընկերություններին զրկում է կապիտալի շուկայում ավելի էժան միջոցներ ձեռք բերելուց:

Բանալի բաներ. «ժողովրդական կապիտալիզմ», բաժնետիրական ընկերություն, բաժնետիրացում, պետական գույքի մասնավորեցում, սեփականատերեր, ձեռնարկության պարտքեր, կապիտալի շուկա

Ашот Маркосян
Элеонора Матевосян

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ АКЦИОНЕРНОЙ
СОБСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ**

Аннотация: Переход к свободным рыночным отношениям в Республике Армения, начавшийся в первой половине 90-х годов прошлого столетия, осуществлялся в основном посредством масштабных программ, рыночных реформ. В результате акционирования средних и крупных государственных предприятий значительная часть населения Армении (около 1,5 млн. человек) стала собственниками и новым владельцам передались обязательства предприятий перед государством и другими кредиторами.

Тем не менее, начиная с 2000 года программы и реформы начатые в 90-х

не нашли своего логического продолжения, более того, результаты реформ были "распылены", что привело к формированию клановой и коррумпированной экономики. Наглядным доказательством сказанного является то, что рынок капитала, несмотря на все условия, созданные для его становления и развития посредством приватизации, все еще находится в неразвитом состоянии, что лишает акционерные общества доступа к более дешевым рынкам капиталов.

Ключевые слова: "народный капитализм", акционерное общество, акционирование, приватизация государственного имущества, собственники, долги предприятий, рынок капитала

Ashot Markosyan
Elyanora Matevosyan

FEATURES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF CORPORATE PROPERTY IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Abstract: The transition to free market relations in the Republic of Armenia, which began in the first half of the 90's of the last century, was carried out mainly through large-scale programs and market oriented reforms. As a result of corporatization of medium and large scale state-owned enterprises, a significant part of the population of Armenia (about 1.5 million people) became the owner, and at the same time obligations of enterprises to the state and other creditors were transferred to the new owners.

Nevertheless, since 2000, the programs and reforms launched in the 90's did not find their logical continuation; moreover, the results of the reforms were "dispersed", which led to the formation of a clan and corrupt economy. A clear proof of the above is that the capital market, despite all the conditions created for its formation and development through privatization, is still in an undeveloped phase, which deprives joint stock companies of access to cheaper capital markets.

Keywords: "national capitalism", joint-stock company, corporatization, privatization of state property, owners, debts of enterprises, capital market